

ISBN 978-86-82873-32-7

ГРАМАТИКА И ЛЕКSIKA У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Зборник радова с међународног симпозијума

Уређивачки одбор:

др Александар Лома, дописни члан САНУ, проф. др Алина
Маслова (Русија), проф. др Мотоки Нوماћи (Јапан),
проф. др Борис Норман (Белорусија), др Мато Пижурица,
редовни професор, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ,
др Стана Ристић, научни саветник, др Срето Танасић, редовни
професор, академик Зузана Тополињска (Македонија/ Пољска),
проф. др Бранко Тошовић (Аустрија)

Главни уредник:

Срето Танасић

Матица српска
Институт за српски језик САНУ

Нови Сад – Београд, 2011

ЈАСНА ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ*

Институт за српски језик САНУ, Београд

СРПСКА ЕТИМОЛОГИЈА ИЗМЕЂУ ДИЈАХРОНИЈЕ И ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ**

У раду се аспект етимолошких истраживања који подразумева употребу дијалектологије као алтернативе дијакхронији – тако што се дијалекатским материјалом надомешћује недостатак историјских потврда неопходних за комплетирање етимолошких тумачења – илуструје примерима етимологисања српских речи из сопствене праксе. У поређењу са решењима у Скоковом речнику, разматране етимологије на које пресудно утиче дијалекатска лексика, класификују се као оне које се решавају, допуњавају, комплетирају, у којима се препознају хомоними или нуде алтернативе Скоковим тумачењима.

Кључне речи: српски језик, етимологија, дијакхронија, дијалектологија, дијалекатска лексика.

0. Међу дисциплинама дијакхроних проучавања језика, српског као и сваког другог, етимолошка истраживања заузимају посебно место. Специфичност етимологије лежи у томе што, и поред употребе свих стандардних лингвистичких алата,¹ она није увек у стању да одговори на задатак да порекло речи објасни тако што ће открити њену првобитну структуру, затим мотивацију њеног значења и најзад старину њеног настанка (VEŠERKA ET AL. 186).

0.1. Главнину тешкоћа у доношењу валидног етимолошког суда у српском језику – за разлику од неких других који су лексикографски бо-

* jasn.vlajic@isj.sanu.ac.rs

** Овај чланак је резултат рада на пројекту бр. 178007: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*“ који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Имамо у виду све гране историјског проучавања језика: историјску фонетику, морфо(но)логију, акцентологију, семантику, па чак и синтаксу – једном речју, комплетну историјску граматiku датог језика, упоредну граматiku уже или шире породице језика. За ванлингвистичке факторе у етимологисању, в. нпр. БЕЛЕТИЋ/ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2008.

ље покривени – представља последњи елемент тог задатка. Недостатак речника из најранијих епоха развоја српског језика, као и недовољност модерних историјских речника у којима би била обрађена лексика из постојећих писаних споменика, несавладиве су препреке на путу датирања многих речи које нису посведочене у релативно ограниченом корпусу лексикографски већ обрађених извора српске писмености. На тај начин етимологија остаје лишена дијахроне аргументације.

0.2. Једини излаз из те ситуације етимолог може наћи залазећи у атар дијалектологије, где му се пружа својеврсна надокнада за мањак историјских података. Овај метод компензације дијахроне документације препознали су још словенски дијалектолози с почетка прошлог века (Шахматов и др.), на српско-хрватском материјалу га је илустровао П. Скок (Скок 1957: 17–19), а затим језгровито формулисао Н. И. Толстој: „Савремени словенски дијалекатски пејсаж је ... дијахронија развијена у простору“ (Толстој 1968/1997: 15). Дубоки смисао ове дефиниције, као и примену поступка који је њоме промовише, овде приказујемо на примерима неких етимолошких решења из сопствене праксе.

1.0. Да би се илустровали конкретни путеви и суштински смисао значаја дијалекатских података, пре свега лексичких дијалектизама, мора се имати репер, референтно дело. Све док српски језик не буде адекватно „покривен“ етимолошким речницима (израда тезауруса је у току, прегледном једнотомнику се надамо ускоро),² једини релевантан лексикографски приручник за целокупан корпус остаје Скоков *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. А он је, због специфичног насловљавања лема и њихове претежно гнездовне структуре,³ чак и за стручњака – само ако је мање искусан – доста непрегледно штиво.

1.1. Једна важна чињеница у обиљу података у Скоковом речнику остаје „скривена“ – бројност речи које, иако обрађене, заправо немају потпуну, коначну, задовољавајућу етимологију (в. VEČERKA ET AL. 186). Без обзира на узроке таквом стању,⁴ као и на степен мањкавости појединих решења у Скоковом речнику, дијалекатски подаци увек су драгоцени и често пресудни за постизање напретка у етимологисању – било да је реч код Скока сасвим изостала, било да је само регистрована у празној одредници; било да је етимолошки лоцирана и наизглед решена али заправо

² Осим самих ОС и ЕРСЈ, за методолошки оквир в. њихове уводе и БЈЛЕТИЋ/ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2003, БЈЛЕТИЋ/ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2008, ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ/ ПЕТРОВИЋ 2004, као и БЈЛЕТИЋ 2011; за избор из продукције Етимолошког одсека ИСЈ САНУ, в. БЈЛЕТИЋ 2007.

³ За опозицију гнездовни vs. лексемни принцип, в. ОС XI–XII.

⁴ Осим објективног недостатка података – јер Скоков корпус је заокружен пре више од пола века – до несавршености етимологија у његовом речнику долази када се једна реч само наводи у оквиру веће одреднице коју носи нека друга реч (нпр. *новац*, *јорез*), или када Скок, без изношења сопствене аргументације, само инвентарише већ постојећа решења (нпр. *јумаши*). Посебан случај су етимолошки „празне“ одреднице (в. нап. 6).

непротумачена у неким својим битним аспектима, било да нису препознати хомоними, било да се постојеће решење може довести у питање и за њега предложити друго. Битно је нагласити да се у овој скупини не(довољно)обрађених речи не налазе само ређе, дијалекатске речи већ и низ њих из стандардног, чак књижевног језика.

2.0. Примери конкретних речи у чијем је етимологисању, коначном или парцијалном, дијалекатска грађа била од пресудног значаја, могу се класификовати према типу непотпуности решења код Скока, а затим градирати према степену одсуства етимологије.

2.1. Речи које су сасвим изостале из Скоковог речника захваљујући дијалекатској грађи етимолошки се **решавају**, по први пут:

2.1.1. Именицу *сѝраѝ* ‘етаж; слој, ниво’ Скок уопште не региструје. Нема је ни Вук, мада је писмено посведочена од 1815. године. Ми је изводимо од глагола *сѝраѝиѝи* рф. ‘спремити, склонити, сагнати’.⁵ Осим потенцијала саме вербалне семантике, богато посведочене диљем српског дијалекатског простора, веродостојност тој етимологији пружа с једне стране хапаксни дијалектизам из Куча *сѝраѝѝак* ‘део пртљага или смока што се сноси са планине’ (као *nomem resultativum* в. претходну нап.), а са друге, чињеница да синтагма *кућа на сѝраѝ* (од које је *сѝраѝ* могао настати осамостаљивањем и преосмишљавањем последњег дела) има паралеле у дијалектизмима из ји. Србије *кућа на ћелицу*, *кућа на ѝондила*, *кућа на клед*, али и даље у словенским језицима (где је познат номинационални модел по коме се горњи ниво куће зове према ономе на чему се – или изнад чега – он налази). Иако су мотиви за стварање и увођење термина *сѝраѝ* у књижевни српски језик очито били пуристички (требало је заменити турцизме *бој* и *каѝ*), тачно време и место тј. средина у којој је до тога дошло остају непознати (Влалѝ-Поповић 2010а: 170–171, 172–173).

2.2. Скокове празне одреднице,⁶ често и саме дијалектизми, дијал. грађом се **допуњавају** и етимологишу, коначно или бар делимично.

2.2.1. Скок у посебној одредници само преноси Вуково неубицирано *лиѝаћур* ‘дроњци што висе на раздртом одијелу’ (Скок 2: 305). Међутим, у новије време се појавило неколико невезаних дијалектизама који у потпуности осветљавају порекло ове усамљене речи. Ми овом облику прво укидамо статус хапакса нашавши му још једну потврду *лиѝаћур* ‘рита, дроњак, крпа’ у Љештанском, а затим га смештамо у низ са облицима *лаѝаћур* ‘крај кошуљице што вири малом детету из панталоница’ из Славоније и *леѝећур* ‘нешто што је одваљено, поцепано, па виси, клати

⁵ Формално-семантички низ реконструише се као *nomem actionis* ‘спремање, склањање’ → *nomem resultativum* ‘оно што се склања’ → *nomem loci* ‘место где се нешто склања’.

⁶ Таквих нема мало јер их је Скок формирао поштујући (сопствени) принцип да је свака Вукова реч – чак и кад он о њој нема шта да каже – вредна пажње.

се' из Горњих Цапарди. Формалном и фонетском анализом ова именичка тројка се, препознавањем пејоративног суфикса *-ур*, доводи у везу са *лейейи*, поствербалом од глагола *лейейайи*, *лейейем* 'махати, клатити се', а затим смешта у његову лексичко-семантичку породицу (в. Влалић-Поповић 1998: 58–61).

2.2.2. Скок у посебној одредници само преноси Вуков ихтионим *коравица* 'squalius Turški Heckel' из Сиња, чијој дефиницији додаје и ознаку 'Phoxinus laevis [укљ(ев)а]' (Скок 2: 152). Даљи помени ове речи у етимолошкој литератури старијој од појаве одговарајућег, другог тома Скоковог речника (1972), због ограничености на фонетски лик овог назива, неоправдано у њему препознају грецизам⁷ (при том пренебрегавајући да се ради о слатководној риби, за коју је крајње необично да се именује према некој морској животињи – в. претходну напомену). Захваљујући потврдама овог ихтионима из новијих речника (РСАНУ), сазнаје се да је он (још средином XIX века) посведочен у ширем региону реке Цетине, где поред укљеве означава и рибу *клен*, те постаје јасно да је у Вуковој дефиницији реч о коравој површини рибе (која је значајна због своје економске вредности). Тако се ихтионим лако тумачи на домаћем терену као резултат универбизације *риба са кором* → *корава риба* → *коравица* (Влалић-Поповић 1995: 201).⁸

2.2.3. Именицу *кошља* 'део рала (као што је у плугу цимер), дрво провучено кроз ралицу горе кроз гредел', као и *кошља* 'исто', коју је Вук забележио у Горњем приморју и у Хрватској, Скок преноси у посебној одредници, без решења (Скок 2: 171). Међутим, дијалектизам *кошва* 'део на плугу' и 'врста палице, полуге над воденичним каменом у млину [уденута кроз водено коло више свода]' отвара могућност да се *кошља/кошља* извуче из изолације тако што би се, ако јој се нађу словенске паралеле, и она (преко ***кошљийи* или **kot-ьl*) сместила у етимолошко гнездо глагола **kotiti* (в. Влалић-Поповић 2009: 286, нап. 24).

2.3. Уз помоћ дијал. грађе код Скока већ постојећа решења **комплетирају** се тако што им се додаје неки битан аспект етимолошког тумачења: датирање, мотивација, генетске везе, потенцијална контаминација итд.

2.3.1. Скок именицу *новац* смешта у одредницу придева *нов*, али остаје неодређен према тумачењима својих претходника који је виде као резултат универбизације од **нови њенез* или **нови динар*, при том хро-

⁷ У студији о грецизмима у српско-хрватском језику Фасмер бележи да *коравица* подсећа на гр. *καραβος*, *караβис* 'морски рак, јастог', и напомиње да је значење побркано. Не доводећи ову идеју у сумњу, Виња се (очито заведен латинским преводом, *squalius* 'храпав' схваћеним као *squalus* 'ајкула') надовезује на Фасмера коментаром да „у народном језику никада није постојао такав назив за ајкулу“. Са друге стране, сам је Виња писао о принципу да се морске реалије називају према копненима (*terrestria* → *marina*), а не обрнуто (*marina* → *terrestria*), в. Влалић-Поповић 1995: 201 за библиографске податке.

⁸ Са истим или другим суфиксима оваква творба је честа у зоонимији и фитонимији (в. РСАНУ).

полошки и географски недефинисане (СКОК 2: 525–526). Ни избор (неочекиваног и ретког) суфикса *-ьс* Скок не коментарише (као што превиђа и историјску нереалност Франковог извођења од топонима Ново Брдо). Ми се ослањамо на један нов историјски налаз и на дијалекатску паралелу. С једне стране, као вероватни предложак поименичењу придева (у смислу семантичког позајмљивања у условима билингвалности) предлажемо синтагму лат. *novi denarii* (Nom. pl.) са аргументом да се она у судским записницима града Загреб са почетка XV века среће паралелно са поименичењем *novos* (Acc. pl.). Са друге стране, у Пироту и Црној Реци налазимо готово синонимну и творбено аналогну именицу (са фемининумом према *џара*) *новица* f. ‘турски новац од 20 грама’, ‘лажан дукат’, као драгоцену унутарјезичку паралелу деадвербијалној творби, у којој се јавља стандардни суфиксални пар *-ьс* m. : *-ьса* f. (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2010b: 162–163, 173–175, 170–172).

2.3.2. Скок именицу *џорез(а)*, као и њену основну лексичку породицу, само помиње приликом низања поствербала глагола *резати* (СКОК 3: 134, чак не цитирајући Вука). Иако *џорез* није ни прасловенска ни општесловенска – чак ни комплетно јужнословенска реч, дијалекатске потврде указују да она несумњиво јесте народног карактера – стога се мора тумачити у оквирима, и помоћу средстава, искључиво српско-хрватског језика. Кључ лежи у идентификовању потврда оних глаголских значења која су могла довести до именичког значења. Богата дијалекатска и етнографска грађа у картотеци РСАНУ садржи потврде значења глагола *џорезати* (*се*) ‘дати свој прилог, учествовати у трошку’,⁹ које ни Вук није јасно¹⁰ забележио. На њему базирану именичку конструкцију налазимо у опису свадбе у Срему из 1845: чим се седне за трпезу ... кум ... прави порез на сваког свата. Даље се у тој грађи открива да је у народним говорима *џорез* заправо ‘ревена, добровољни прилог за заједнички трошак’ (Кучи, Далматинска Загора, Сарајлија – тако и у најстаријој потврди из 1508. код Дубровчанина Николе Рањине, в. RJAZU), чију конкретизацију показује и *џорезаница* ‘комад од славског колача који се попу даје’, хапакс из околине Зајечара, такође крајњег девербалног порекла. Дакле, народна реч специфичне семантике у доба пуризма је „уздигнута“ до стручног економског термина и тако заменила дотад актуелне туђице (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2006a: 441–449).

⁹ Нпр. порезу се између себе ... колико им је нужно да преживу (Богишић), чак ће се порезати, мушки и слошки, покупиће ту нешто жита (Г. Божовић), Барајевци се порезу и даду му 12 динарчића ондашњих те се ожени (М. Ђ. Милићевић) – слично и код В. Врчевића, С. М. Љубише, С. Ћоровића итд. Исто значење региструју и најновији дијал. речници из Пиве, Рожаја, Васојевића.

¹⁰ Ово значење нема рефлексивни глагол, већ само транзитив *џорезати* ‘*vectigal impositum inter se distribuere (quantum quisque det ex proportione)*’. Питање је како се десило да Вук ни за *џорез* не региструје значење ‘ревена’.

2.3.3. Скок именицу *самѿас* помиње у оквиру одреднице *сам*, преносећи једино Вукове примере у значењу ‘pastio sine pastoribus [напасање без пастира]’ из ЦГ и Приморја, без словенских паралела (Скок 3: 1976).¹¹ Међутим, дијалекатске потврде шире ареал ове речи на читав штокавски терен, густо га покривајући (Далмација, Херцеговина, ЦГ, зап. Србија, Шумадија, ист. Србија, Срем, Славонија). На основу контекста у којима су забележене, оне дозвољавају да се *самѿас* различито граматички квалификује, не само као именица (осим апстрактума, како га је дефинисао Вук, још и *nomen loci* ‘амбис, провалија’ Левач, ‘глиб, блато’ Ријечка нахија, микротопоним у Поморављу), већ и као придев, а нарочито као прилог, у чијој се семантици ‘дивље, бесно, осино’ (према понашању таквих животиња, најчешће коња, које се метафорички преноси и на људе) отвара пут ка значењима глагола *усамѿасиѿи се* ‘побеснети, распомамити се’ изразито честог у ји. Србији. Управо ову семантику имају западнословенске континуанте сродног придева псл. **satorasъnъ(jъ)*. Осим ове и неких даљих паралела (за чије су фиксирање потребна шира истраживања одговарајућих словенских дијалеката), овако солидно посведочено с.-х. *самѿас* ‘самонапасање’, заједно са чеш. *satoras* ‘исто’ и укр. *самонѿас* ‘домаћин који одвојено напаса своју стоку’ (в. нап. 11), омогућава да се успостави још једна чврста општесловенска изолекса (Влалић-Поповић 2006b: 83).

2.3.4. Скок без посебног коментра изводи придев *уљудан* ‘пристојан, углађен, учтив’ од именице *људи* помоћу суфикса *-ѿн* (слично и помоћу *-ски* и *-ован* блискозначни *људски* ‘ваљан’, *људован* ‘поштен’), заснован на представи „примитивног менталитета да је оно што припада народу ‘ваљано, исправно’...“ (Скок 2: 339б, без Вукових потврда). Осим што нема дијалекатску потврду *уљућахан* ‘venustulus, lepidulus’ (Херцеговина / Далмација, грађа РСАНУ), Скоку пресудно недостаје дијалекатски глагол, богато посведочен у источној Србији и Војводини, *људиѿи* ‘сређивати, чистити, дотеривати, доводити у исправно стање’ (често са префиксима *о-* и *у-*) < псл. **xl’uditi* ‘исто’, са којим се придев итекако могао семантички укрстити, на шта интензивно указују његова старија значења ‘уређен, складан; угодан, пријатан; љубак, мио’ (ОС 52–53, 75).¹²

¹¹ Треба нагласити да ни други словенски етимолошки речници немају нашу реч јер је она – будући непрепознатљива због редукције правилног *satorasъ у срп. *самѿас* – остала скривена за иностране лексикографе (Влалић-Поповић 2006 b, нап. 20, стр. 83, 85). Облик без *-о-* се за *самѿас* у српском језику апсолутно генерализовао, за разлику од других сличних сложеница које се чувају у обе варијанте (*самовѿила* / *самвила*, *самодруѿа* / *самдруѿа*, *самѿеѿи* / *самѿеѿи*) и за разлику од искључиво нередукованих варијанти у нпр. чеш. *satoras* ‘самонапасање’ и укр. *самонѿас* ‘домаћин који одвојено напаса своју стоку’.

¹² У прилог томе треба нагласити да Вук у првом издању *Срѿскоѿ рјечника* из 1818. има само глагол *уљудиѿи* ‘schön machen; facio pulcre, ingenue, ut hominem decet’, док тек у другом доноси и *уљудан* ‘leutselig; humanus, comis’.

2.4. Захваљујући дијал. грађи, међу речима већ решеним код Скока препознају се **хомоними**, па се или растављају постојећи или додају нови.

2.4.1. Скок не раздваја, већ са великим напором покушава да помири, чак пет различитих значења глагола *йайййййй* (Скок 2: 621). Ни Вук није раздвајао ‘leiden, patior’ и ‘edusco, alo; augeo’, међутим, ту се несумњиво крију два глагола. Иза Вуковог првог значења стоји неспорни балканизам,¹³ док друго ‘гајити, хранити; размножавати, расти’ представља хомониман, домаћи глагол, који ми тумачимо као досад непрепознату континуанту псл. **рѣтати* (према шире распрострањеном **рѣтати* ‘тражити’ > срп. *йййййййй*). Ова веза се открива захваљујући једном другом глаголу, заст. хапаксу *йййййййй* који је очуван у дијалекатским потврдама као *найййййййй* ‘њушећи наћи, нањушити’, *ойййййййй* ‘исто; уочити’, а нарочито *йройййййййй* ‘проњушити, дознати, разабрати’. Ове префигиране облике бележи још Вук, без убикације, а савремени дијал. речници их региструју на доста широком терену ист. Херцеговине, Косова, Шумадије, Тимочке крајине, Војводине. Допринос дијалекатског материјала успостављању ове етимологије не лежи у појединачној потврди (мада и таква постоји, в. следећу нап.), већ на једном вишем нивоу, у оцртавању читавог савременог ареала облика *на-/о-/иро-йййййййй* који се у великој мери поклапа са дистрибуцијом глагола *за-/на-йайййййййй* ‘(почети) гајити’ – а истовремено доста разликује од распрострањености хомонима *йайййййййй* ‘страдати’ и његових деривата – и то на терену читавог словенског југа. Та ареална подударност је полазиште за даља морфонолошка разматрања која омогућавају да се савремено *йайййййййй* објасни као деноминал изведен, најкасније у XV веку, од именице **йайа* (< стсрп. **йьйа*, поствербала од **йьйййййй* < псл. **рѣтати*).¹⁴ У домену семантичке реконструкције, дијалекатски материјал је драгоцен јер се у пар потврда глагола *зайаййййййййй* срећу дефиниције ‘набавити, па онда гајити (о ситнијој стоци)’ Дурмитор, ‘набавити па имати, умножити (о биљкама)’ Банат, што доприноси успостављању семантичког низа ‘питати’ → ‘тражити’ → ‘наћи (тј. набавити)’ → ‘стећи’ (уп. Вуково ‘kommen zu etwas [доћи до нечега]’ → ‘имати’, што је битан елемент веродостојности предложеног етимологисања срп. *йа-йййййййй* као континуанте псл. **рѣтати* (Влашић-Поповић 2004: 28–31).

2.4.2. Скок именицу *којџва* ‘сидро’ помиње у оквиру одреднице *ко-йййййййй (се)*, са напоменом да то није наша народна реч већ новија позајмљеница из чешког или руског језика (Скок 2: 170). Пошто је то тачно, за српску етимологију је свако даље разматрање сувишно. Међутим, како се испоставило да се управо у српским дијалекатским изворима налазе

¹³ За дилему око његовог извођења од лат. *patior* или гр. *πάσχω*, која овде није битна, в. Влашић-Поповић 2003.

¹⁴ Она је вероватно и у основи досад непознатог дијалекатског придева *йййан* ‘плодан’ Крагујевац – уколико и он није девербалног порекла (Влашић-Поповић 2004: 30–31).

потврде ове речи које утичу на ревизију њене етимологије у ширим словенским размерама, дискусија се ипак не завршава на Скоковој констатацији. Наиме, најшире заступљено извођење псл. **koty*, *-ъve f.* ‘сидро’ од псл. **kotъ m.* ‘(домаћа) мачка’ (а то од ствнем. *Katte* ‘исто’, уп. нем. *Katze*), већ смо довели у питање различитим аргументима, и показали га мање вероватним него тумачење по коме је, с обзиром на технику пловидбе коју су стари Словени практиковали, *koйѡва* била ‘оно што се баца’ односно ‘брвно’, ‘мотка’ и сл. (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2009: 379–380). Тако се бокељске потврде за *koйѡва* ‘врста палице, полуге над воденичним каменом у млину [уденута кроз водено коло више свода]’ и ‘део на плугу’,¹⁵ захваљујући којима се реконструише још један псл. хомоним **kotъ* (поред четири већ постојећа у московском речнику, в. ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2007: 72–73), испостављају као драгоцене и за словенску етимологију, а не само за српску (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2009).

2.5. Захваљујући дијал. грађи предлажу се **алтернативе** Скоковим решењима – било да се једно идиоглотско замењује другим, такође домаћим, било да се за Скоков алоглотско решење предлаже ново, домаће.

2.5.1.1. Скок се у набрајању разних тумачења глагола *їумайи* ‘јести халапљиво; гомилати (новац)’ одређује за његово извођење од **glъtъnъ* ‘прождрљив’ (СКОК 1: 632, у посебној одредници). Међутим, као знатно реалније предложили смо извођење овог глагола од псл. **gumati* ‘притискати, гњечити; јести’ чију реконструкцију из домаћих средстава¹⁶ формално и/ли семантички додатно подупире неколико дијалекатских речи српског језика: ускочко *зїумайи* ‘појести’ (са даљим слов. паралелама у рус. *сгуметить* ‘исто’, каш. *gumlęc, gumžac* ‘полако жвакати’), затим личко *наїумайи се / наїувайи се* ‘згрнути, награбити’ (према каш. *zgumas* ‘згртати, гомилати’), поствербал *їума* ‘алатка за штављење коже (притискањем)’ у Пироту (према рус. *пригумить* ‘притиснути’). Успостављањем читавог низа експресивно варираних облика, са проширењима *-уљ-*, *-ий-* или *-н/њ-*,¹⁷ учвршћује се позиција глагола *їумайи* (и још неких његових изведеница) у српском језику, а истовремено се, као

¹⁵ Оне имају добре словенске пандане у деминутивном укр. *кітвиця pl.* ‘дрвени цилиндар који се подмеће под полуку ради подизања воденичног жрвња’ и ‘котирићи у предњем делу плуга (који садржи точак)’, док на домаћем плану уз њих потенцијално стоји и *koйѡла* (в. § 2.2.3.).

¹⁶ У њему не видимо германизам (како га тумачи О. Н. Трубачов у ЭССЯ 7: 173), већ реализацију основе са секундарним аблаутом према **gom-*, које је у апофонском низу са **гът-* и **гут-*, као непалаталним панданима шире посведоченог псл. **žęti *žьто* ‘притискати, сажимати, сопримеге’ (како га, врло уверљиво, тумачи Ж. Ж. Варбот у чланку који ревидира етимологију псл. **gumъno*), за детаље в. ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2000: 214–215.

¹⁷ То су дијалектизми широког ареала: *їумуљайи* ‘халапљиво јести’ Никшић; књиж. *їунїайи* (< **їум-ий-айи*), *зїунїайи* ‘сабити, стегнути’, ‘скупити се’ Лесковац, књиж. *зїунїорїйи* (се) ‘скупити се, склупчати се’; *наїумњайи се* ‘најести се, прејести се’ Кошерић (ead. 222–223)

члан његовог етимолошког гнезда, објашњава и досад изолован и нетумачен глагол *(на)јуниџаџи* ‘(на)гомилати; превише облачити’ (Влалић-Поповић 2000: 212–215, 222–223).

2.5.1.2. Скок именицу *џраџеж* f. ‘товар, пртљаг; јело; својина, покућство; рухо, постељина’ изводи од глагола *џриџиџи* (у чијој одредници је и помиње) са домишљањем да је ‘рухо’ настало укрштањем са *џраџи* ‘waschen’ (СКОК 3: 24–25). Међутим, потврда усамљене дијалекатске именице *сџраџак* ‘део пртљага или смока што се сноси са планине’ (в. § 2.1.1.) отвара реалну могућност да се *џраџеж* изведе директно од *џраџиџи* чију семантику именица добро одражава у свим својим значењима – која су само различите конкретизације општег ‘оно што се прати (тј. шаље, спрема, смешта)’ (Влалић-Поповић 2010а: 167).

2.5.2.1. Скок без задршке подржава извођење именице *врџи* од лат. *hortus*, а њеног парњака *врџал* од лат. деминутива *hortulus* (СКОК 3: 630–631, где изричито одбацује алтернативно извођење од гот. *aurtigards*). Међутим, неколико независних дијалекатских потврда својим обликом и/или значењем пружају аргументе за идиоглотско порекло ових речи: то су *врџи* ‘тор у пољу или на њиви’, *врџача* ‘од појединца ограђени део шуме’, *врџина* и *врџлина* ‘врт’ (Херцеговина, Грбаљ, Лика БиХ). Осим тога, дијалекатски а не ареално дефинисана дистрибуција (наводног деминутива) *врџал* такође указује на домаћи развој тог облика (као девербала на *-џљ*, *-џло*, *-џла*), па се он, као и само *врџи* (схваћено као стари пасивни партицип) изводи од застарелог глагола *вр(и)џиџи*, *врем* (< псл. **verti*, **vьrъ* ‘claudere’) са низом ономасиолошких паралела – где је најбитнија она која је истовремено и етимолошка, домаћа *обор* (< псл. **ob-vorъ*, поствербал од **ob-verti*) (Влалић-Поповић 2002: 496, 498–500).

2.5.2.2. Именицу *буџи* ‘стегно [животињско, ређе људско]’ Скок безрезервно третира као балкански турцизам,¹⁸ а међу њеним деминутивима помиње не само *буџак* (и *буџка*) ‘батак’ са Косова, већ и неубицирани фемининум *буџица* ‘макова глава’ (СКОК 1: 245), не коментаришући то апартно ботаничко значење (и превиђајући да такав деминутив формално потиче од *буџа*, а не *буџи*). Међутим, неколико потврда са различитих тачака српског дијалекатског простора омогућавају да се овај соматоним и његова лексичко-семантичка породица протумаче као домаће речи које имају своје место у ширем словенском контексту, као поствербали глагола **butati*.¹⁹ С једне стране, у дијалектицима се открива хомонимија

¹⁸ Тако још Даничић у RJAZU, такође Шкаљић и Клаић. Да ово стоји не само за друге балк. језике него и за нашу ветеринарску терминологију, могла би указивати чињеница да Вук у првом издању *Српској рјечника* из 1818. *буџи* дефинише као ‘Schinken; rena’ – дакле део животињског тела, а у другом ‘der Oberschenkel; femur’ – дакле неспецифично ‘бедро, стегно’.

¹⁹ Он је пак део истог низа са **batati* и **botati*, чији девербали показују исту или врло сличну семантику, и у српском и у осталим словенским језицима.

*буѿ*¹ ‘стегно’ и *буѿ*² ‘бусен’ (индиректно и ‘стабљика, грана, прорашљика’, оба у Ускоцима, в. Влалић-Поповић 2005: 86), а са друге стране стране, за *буѿ*¹ је посведочено и дијал. значење ‘задњи део гњата, лист’²⁰ (код С. М. Љубише и у Пољицама) чиме се открива формално-семантички склад у пару соматонима *буѿ* ‘гњат’ : *буѿина* ‘бедро’ (уместо досад постојећег раскорака у пару претпостављених турцизама *буѿ* ‘стегно’ : *буѿина* ‘исто’), као и смисао деминуције у називима за ‘птичије стегно’, дијал. *буѿак* = књиж. *баѿак*. Дакле, оба термина се, врло систематично, црпу из истог етимолошког гнезда, али се при формирању стандардне таксономије евентуална двосмисленост избегава везивањем појединих соматонима за одређени вокализам и конкретан суфикс. Потпомогнути још неким начелним аргументима, наведени дијалектизми јасно оповргавају досадашње тумачење именице *буѿ* (са дериватима *буѿина*, *буѿак*) као турцизма (в. Влалић-Поповић 2005: 80–81, 86–90).

2.5.2.3. Именицу *буѿура* ‘бреме’ Скок наводи у одредници *буѿорица* ‘малено бреме дрва’, коју (као и слн. и укр. пандане) изводи од мађ. *butor* ‘бреме, пртљаг’ [али и ‘намештај’, данас скоро искључиво] (СКОК 1: 245). Примери којима се даље бави овде нас не занимају, пре свега зато што је већ идеја о хунгаризму проблематична. Штавише, читав овај проблем не би требало да нас се тиче, пошто увид у новије дијалекатске речнике открива да је *буѿура* чакавски архаизам, а *буѿорица* члан веће лексичке породице (*буѿура*, *боѿура*, *буѿора* итд. – и то увек у контексту дрва), ограничене на кајкавски дијалекат, где је посведочена од XVII века. Због изразитог одсуства ове речи у славонским и војвођанским говорима штокавског дијалекта, на првој линији контакта са мађарским језиком – што границе њеног ареала одређује као дијалекатски дефинисане а не условљене позајмљивањем при контакту – као додатни аргумент против мађарског порекла²¹ у игру се укључује и фактор ареалне дистрибуције (Влалић-Поповић 2006с: 416). Оваквим налазом не само да се преиспитује однос тих чакавизама и кајкавизама према одговарајућим облицима у осталим словенским језицима²², већ се отвара могућност да

²⁰ Осим пандана у рус. дијал. *бутó* ‘голенница’, *бутылка* ‘исто; стабло лободе’ (чак и несловенског, енгл. *butt* ‘бутина, гуз’ и ‘стабљика са све кореном’!), оно има и семантичку паралелу нпр. у блр. *пучок* ‘лист ноге’ и ‘сноп стабљика (коноплје, лана)’, в. Влалић-Поповић 2005: 82, нап. 33; 88.

²¹ Остали су: први помен у мађарском тек крајем XVIII века, одсуство из Хадровићевог речника хунгаризама у српско-хрватском, семантичко неподударање итд. (в. Влалић-Поповић 2006с: 417).

²² Они су такође традиционално сматрани хунгаризмима, чак и позајмљеницама из неког непознатог језика, међутим интегралним сагледавањем свих дијалекатских облика и значења, реалном се указује реконструкција псл. дијал. **butarь* /**buturь* /**butyrь*, као **-arь* /**-urь* /**-yrь* деривата од **butь*, поствербала од **butati*, који пак алтернира са **batati* и **botati* (в. Влалић-Поповић 2006с: 421–422).

се у исто етимолошко гнездо смести и читав низ наших дијалектизама: срп. дијал. *буџорка* ‘окресано дрво које није за грађу’ Неготин, ‘стабљика кукуруза, сунцокрета’ Лесковац, *буџурика* ‘исто’ Врање, *буџурка* ‘бик црног лука’ Ниш, даље и *боџур* ‘дебљи крај мотке или дрвета; пањ; рогоз’, слично и *боџорке* рl. Тупижница, *боџурина* Призрен; такође *баџур* ‘кочањ; омак кукуруза’, *баџурак* ‘клип’ итд.²³ Путем повратне везе, ови дијалектизми (и још много њих идентификованих у српско-хрватском и другим слов. језицима) подупиру читав низ прасловенских реконструкција.

2.5.2.4. Скок именицу *бегак* ‘луда, будала, глупак’ разматра у посебној одредници, где се у мору различитих тумачења приклања Штреклељевом извођењу од ит. дијал. *bedano* ‘луд’ (Скок 1: 130–131) – што је мало вероватно (као и остала алоглотска тумачења).²⁴ За друго значење исте речи, ‘сиромашак’, за које је чак постојала дилема да није по среди хомоним,²⁵ нема сумње да је домаћег порекла, од *bega* (в. и ЕРСЈ 3: 29–30). Оно што показују новије дијал. потврде за *бегак* ‘глупак’ из Војводине (индиректно и ји. Србије, можда и из Васојевића), поред тамо већ регистрованог ‘сиромашак’, јесте реалност претпоставке да иза оба значења стоји исти етимон, псл. **bēdakъ < *bēditi* (осим семантичких паралела, то подупиру и аргументи прозодије, фонологије, творбе, в. Влалић-Поповић 2008: 413–414). Још једна нова дијал. потврда, кајк. *бегак* ‘којега се лако може наговорити, наиван човек’ својом исцрпном дефиницијом чак дозвољава алтернативно извођење, директно од глагола *бегити* у његовом изворном значењу ‘приморавати (некога на нешто), наговарати, убеђивати’ (ead. 415, в. и ЕРСЈ 3: 34–36). Наведени дијалектизми, као и посведоченост речи *бегак* ‘глупак’ код Доситеја (крајем XVIII века) и у преводима из средине XIX века, додатно потврђују њен статус архаизма у српском језику.²⁶

3.0. Из наведених примера јасно је да нове дијал. потврде не чине чуда, али ипак значајно померају границе у етимологисању: **датирању** не доприносе директно, већ евентуално само посредно (нпр. *џаџиџи*), мада најчешће на њега утичу тако што, у случајевима када доприносе

²³ Овај семантички синкретизам даље се развија, преко ‘рогоз (за плетење); пруће и сл.’ до ‘корпа од тог материјала’, нпр. у срп. дијал. *баџар* ‘врша’, *баџара* ‘корпа од прућа’: слн. дијал. *butarnik* ‘велика корпа која се носи на леђима’ итд. (в. ead. 420–421, 414).

²⁴ Још је Скок оповргао Даничићево извођење од једног турског етимона, а затим Шкаљић предлаже други турски, а Клаић немачки (в. Влалић-Поповић 2008: 409–410).

²⁵ Тако ишчитавамо Скоков коментар „али је разлика у значењу између сјеверних славенских изведеница [пољ. *biedak*, чеш. *bidák* уз које Славски смешта с.-х. *begak*] и наших ријечи“ (Скок 1: 131).

²⁶ Што региструје још RJAZU, затим и РСАНУ али се ипак ту, као и у осталим савременим српским речницима, ова реч упорно етикетира као западна (тј. као кroatизам у књижевном српско-хрватском, в. Влалић-Поповић 2008: 405–406; ЕРСЈ 3: 29–30).

интеграцији појединих речи у домаћи фонд, фактички елиминишу потребу за фиксирањем њихове прве потврде (нпр. *коїла*, *їумайи*, *буїи*). Драгоцене су за формирање **изолекси**, било да су оне само унутарјезичке (нпр. *лијаћур*) или међусловенске (нпр. *самїас*) – што је од већег значаја за фиксирање речи него што би то била чак и лексикографска документованост, ма како раног (по правилу „тек“ средњовековног) датума она била. И најзад, (ре)дефинисање **ареала** помоћу нових дијал. потврда пружа аргумент географске дистрибуције који доприноси успостављању или корекцији етимолошких решења (нпр. *врїи*, *буїур*, *їайиїиїи*).

ЛИТЕРАТУРА

- БЈЕЛЕТИЋ 2007 – М. Бјелетић: Пројекат „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*“, *Шездесетї година Инститїиїиїа за српски језик САНУ. Зборник радова I*, Београд, 151–170.
- БЈЕЛЕТИЋ 2011 – М. Бјелетић: Резултати и перспективе српске етимолошке лексикографије ... (стр. 289–299 овог зборника).
- БЈЕЛЕТИЋ/ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2003 – М. Бјелетић / Ј. Влајић-Поповић: Имплицитна и експлицитна семантичка објашњења у етимолошком речнику (на примеру *Етимолошкој речника српској језика*), *Зборник Маїиїце српске за слависїиїку* 63, Нови Сад, 29–43.
- БЈЕЛЕТИЋ/ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2008 – М. Бјелетић / Ј. Влајић-Поповић: Екстралингвистички фактори у етимолошким истраживањима (на примеру *Етимолошкој речника српској језика*), *Зборник Маїиїце српске за слависїиїку* 73, Нови Сад, 57–70.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 1995 – Ј. Влајић-Поповић: О неким псеудогрецизмима у српскохрватском, *Јужнословенски филолої* LI, Београд, 197–202.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 1998 – Ј. Влајић-Поповић: Од сумњиве потврде до прихватљиве етимологије, *Српски језик* III/1-2, Београд, 57–63.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2000 – Ј. Влајић-Поповић: Алоглотија или идиоглотија – још једном о с.-х. *їумайи* ‘јести, ждерати’, *Јужнословенски филолої* LVI, Београд, 211–226.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2002 – Ј. Влајић-Поповић: Да ли је јсл. *vberty ‘hortus’ (ипак) домаћа реч? *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków, 493–501.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2004 – Ј. Влајић-Поповић: Не(пре)позната континуанта псл. *pytati (*pytati) на словенском југу, *Rocznik Slawistyczny* LIV, Warszawa, 23–35.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ/ПЕТРОВИЋ 2004 – Ј. Влајић-Поповић / С. Петровић: Неки методолшки проблеми у изради прве свеске Етимолошког речника српског језика. *Живойи и дело Павла Ивића*, Суботица / Нови Сад / Београд, 141–148.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2005 – Ј. Влајић-Поповић: Лексичка породица *байїайиїи* / *боїїайиїи* / *буїїайиїи* ‘ударати и сл.’ – деривација, семантика, етимологија, *Јужнословенски филолої* LXI, Београд, 57–93.

- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2006a – Ј. Влajiћ-Поповић: С.-х. *йорез* ‘*vectigal, tributum*’ – етимолошко-семантичка анализа, *Научни скуп славистија у Вукове дане* 35/1, Београд, 441–449.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2006b – Ј. Влajiћ-Поповић: С.-х. *самѿас* ‘*pastio sine pastoribus*’ у штокавском и словенском контексту, *Годишњак Филозофској факултете-ија у Нишу* 8, Ниш, 75–87.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2006c – Ј. Влajiћ-Поповић: Да ли се иза наводног хунгаризма крије псл. **butarъ* /**buturъ* /**butyrъ*?, *Studia etymologica Brunensia* 3, Прага, 413–426.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2007 – Ј. Влajiћ-Поповић: Псл. **kotiti* /**katati* и **kotъ* /*(*)***katъ* – трагови *-a-* вокализма на словенском југу, *Словенска етимологија данас*, Београд, 67–82.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2008 – Ј. Влajiћ-Поповић: Срп. *бедак* – једна реч између више значења и неколико тумачења, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 37/1, Београд, 405–418.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2009 – Ј. Влajiћ-Поповић: Да ли је *коѿва* књижевна и(ли) народна реч? *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 38/1, Београд, 277–286.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2010a – Ј. Влajiћ-Поповић: Шта се може *сѿраѿиѿиѿи* на *сѿраѿиѿ*, *Српски језик* XV/1–2, 157–176.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2010b – Ј. Влajiћ-Поповић: Порекло *новца*, *Јужнословенски филолој* LXVI, 159–181.
- ЕРСЈ – *Етимолошки речник српској језика*, 1–, Београд 2003–.
- ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков* 1–, Москва 1974–.
- ОС – Етимолошки одсек Института за српски језик, *Оједна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. књ. 15, Београд 1998 (М. Бјелетић, Ј. Влajiћ-Поповић, П. Ивић, А. Лома, Б. Сикимић, С. Петровић), L + 99.
- РСАНУ – *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, Београд, 1959–
- Толстой 1968/1997 – Н.И. Толстой: Некоторие проблемы сравнительной славянской семасиологии, *Избранные труды I. Славянская лексикология и семасиология*, Москва 1997, 12–43.

* * *

- RJAZU – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1973.
- СКОК – Р. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
- СКОК 1957 – Р. Skok: О етимолошком рјечнику хрватскога или српскога језика, *Filologija* 1, 7–21, Zagreb.
- VEČERKA ET AL. – R. Večerka a kolektiv [A. Erhart, E. Havlová, I. Janyšková, H. Karlíková]: *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*, Praha 2006, 356.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2003 – Ј. Влajiћ-Поповић: The ways of suffering in the Balkans: *patior* and *πάσχω* intertwined, *Balkanica* XXXIV, Beograd, 119–142.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2009 – Ј. Влajiћ-Поповић: Proto-Slavic **koty*, *-ъve* ‘anchor’, ‘cat’ or something else?, *Studia etymologica Brunensia* 6, Praha, 377–388.

Jasna Vlajić-Popović

**SERBIAN ETYMOLOGY BETWEEN DIACHRONY
AND DIALECTOLOGY**

Summary

The paper treats the aspect of dialectology as an auxiliary to etymological studies when it is employed as a compensation for the lack of diachronic data i.e. historical attestations of lexemes necessary for reaching satisfactory and complete etymological solutions. The author uses material from her own opus to illustrate how (new) dialectal words can ameliorate etymologies provided by Skok's dictionary, be they absent from it (*sprat*), present only in „empty“ lemmata (*lipačur*, *koravica*, *kotla*), incomplete (*novac*, *porez*, *sampas*, *uljudan*), failing to recognize homonyms (*patiti*; *kotva*), or proposing disputable etymologies that can be altered by dialectal lexicon (*gumati*, *pratež*; *vrt*, *but*, *butura*, *bedak*).